

نسخه پژوهی مفتاح اللیب فی شرح التهذیب اثر سید نعمت الله جزایری

محمد لطف زاده

مقدمه

تهذیب رساله ای است کوتاه در علم نحو، مؤلف آن شیخ بهاء الدین عاملی (۱۰۳۰هـ) است که به سبک الفوائد الصمدیة به صورت بسیار مختصر و مفید نگاشته شده. و مؤلف اصول قواعد نحو را به جهت سهولت حفظ، در این رساله تحریر نموده. این رساله نسخ مختلفی دارد و مورد عنایت ارباب قلم قرار گرفته و شروحی چند بر آن نگاشته شده.

شاگرد شیخ، سید حسین کرکی رحمته الله بدین گونه از مؤلف و مؤلف یاد می کند:

«کان فی البحث کنت فی خدمته منذ أربعین سنة فی الحضرة والسفر وکان له معی محبة وصدقة عظيمة سافرت معه إلى زیارة أمة العراق علیهم الصلاة والسلام فقرأت علیه فی بغداد وبلد الکاظمین وفی النجف الأشرف وحائتر الحسین علیه السلام والعسکرتین کثیراً من الأحادیث.. وقرأت علیه الرسالة المسماة بتهذیب البیان والفوائد الصمدیة کلاهما من مصنفاته فی النحو...»^۱

در ابتدای این گفتار نسخه های باقی مانده از تهذیب را معرفی کرده، سپس شروح آن را برمی شماریم، آنگاه به غرض اصلی مقاله که گزارش تفصیلی از مفتاح اللیب است، می پردازیم.

۱. أعیان الشیعة ۹: ۲۳۹، تکملة أمل الآمل: ۳۴۳، ۳۴۴.

نسخ تهذیب

در فهرستواره دنا ۱۲ نسخه برای آن معرفی شده:

۱. (مشهد - رضوی)، ش: ۳۷۹۰ / نسخ / محمد مهدی / ۱۰۰۵ / ۹ برگ / (ف ۱۲: ۶۱).
۲. (تهران، مجلس)، ش: ۴ - ۱۴۴۰۱ / نسخ / آفتاب بن سید محمد حسین حسینی قصری / اواخر ذی الحجه ۱۰۷۵ / ۷ برگ / (ف ۳۸: ۵۳۷).
۳. (قم، مرکز احیاء)، ش: ۵ - ۲۳۹۶ / نسخ / محمد مدعوبه کافی / دهه اول رمضان ۱۰۷۹ / ۶ برگ / (محدث مخ ۱: ۴۶۸).
۴. (قم، گلپایگانی)، ش: ۳ - ۲۴۵۵، ۱۳ - ۱۳۵ / نسخ / قرن ۱۳ / ۹ برگ / (ف ۲: ۱۰۹۱).
۵. (آران کاشان، محمد هلال)، ش: ۲ - ۱۹۷ / کامل نسخ / غلام رضا بن محمد علی آران‌ی کاشانی / ۱۲۰۶ / ۱۵ برگ / (مخ ف: ۳۶).
۶. (قم، مرکز احیاء)، ش: ۳ - ۴۰۱ / نسخ / غلام رضا بن محمد علی آران‌ی / جمعه رمضان ۱۲۰۶ / ۲۳ صفحه / (عکسی ف ۲: ۶).
۷. (قم، گلپایگانی)، ش: ۱۱ - ۵۸۴۳، ۱۸۳ - ۲۹ / نسخ / محمد صالح بن محمد تقی / ۲۰ جمادی الأولى ۱۲۸۴ / ۶ برگ / (ف ۲: ۱۰۹۱).
۸. (قم، مرعشی)، ش: ۶ - ۱۰۰۱۷ / نسخ / ۲۴ شعبان ۱۳۱۳ / (ف ۲۶: ۱۶).
۹. (تهران، ملک)، ش: ۳ - ۲۵۶۹ / نسخ / محمد سعید حبشی هندی / بی تا / (ف ۶: ۴۹).
۱۰. (قم، فیضیه)، ش: ۲ - ۲۰۵۴ / نسخ / بی تا / ۱۰ برگ / (ف ۳: ۱۷۳).
۱۱. (تهران، الهیات)، ش: ۱ - ۶۸۰ / نستعلیق / ابراهیم بن عزیز الله / بی تا / (ف: ۳۶۰).
۱۲. (چالوس، امام صادق علیه السلام)، ش: بدون شماره / بی تا / ۱۰ برگ / (ف: ۲۶۳)'.
در مطبعه جعفری، کشور هند، به سال ۱۲۶۲ هـ با تصحیح و تحشیه محمد جعفر به زیور طبع آراسته گردیده است.^۲

همچنین در مطبعه اسلامیته پریس لاهور، به سال ۱۳۳۰ هـ، با تصحیح و حواشی مولوی

۱. فهرستواره دست نوشته های ایران (دنا) ۳: ۴۶۷-۴۶۸، فهرستگان نسخه های خطی ایران (فنا) ۹: ۶۱۸، التراث العربی المخطوط فی مکتبات ایران العامة ۳: ۵۵۸.
۲. میراث مشترک ایران و هند ۹: ۱۴۸، ش: ۳ / ۴۱۸۲.

محمد فیض الحسن منتشر شده است.^۱

شیخ آقابزرگ تهرانی رحمته الله می فرماید:

«تهذیب البیان فی النحو، للشیخ بهاء الدین محمد بن الحسین العاملی، المتوفی ۱۰۳۱، متنٌ فی غایة الاختصار، أوله: «باسمک یارب یتدیء الکلام، وبحمدک یحتتم کل أمریرام» إلى قوله: «هذه رسالة صغيرة الحجم، وجيزة النظم، خفيفة المؤونة، كثيرة المعونة، قد حوت من علم النحو أصوله، وهذبت فصوله، ونظمت دُرره، وتضمنت غره، أوجزت لفظها ليسهل حفظها» رأیت منه عدّة نسخ، وطبع ضمن مجموعة بالهند، ومَرَّ شرحه الموسوم بإرشاد اللیب، (فی ج ۱: ۵۱۸).
ومن شروحه: شرح الشیخ محمد بن علی الحرفوشی (المتوفی ۱۰۵۹) ذكره فی الأمل. وشرح السید نعمة الله الجزائری الموسوم بمفتاح اللیب».^۲

شروح و حواشی التهذیب

۱. إرشاد اللیب فی شرح التهذیب، فی النحو، المتن للشیخ الأجل بهاء الدین العاملی، والشرح للعلامة السید علی محمد بن السید محمد بن العلامة السید دلدار علی النقوی اللکنهوی (المتوفی سنة ۱۳۱۲هـ)، ذكره العلامة السید علی نقی اللکنهوی فی مشاهیر علماء الهند.^۳

راجع به شارح گفته شده:

«كان آية في التحقيق والتدقيق وجامعية العلوم، لا يكاد يوجد علم إلا وله تصنيف واستنباط فيه؛ فهو فقيه أصولي متكلم منطقي حكيم طيب محدث رجالي مفسر شاعر أديب باحث مناظر مع أهل الديانات والملل المختلفة وله مهارة في اللغة العبرانية والسريانية؛ فكُتبه مشحونة بنقل عبائر التوراة والإنجيل العبرانيين، ولد في ۴ شوال سنة ۱۲۶۰.. وتوفي السید المترجم في ۴ ربيع الثاني ۱۳۱۲ ودفن في حسينية جدّه غفرانآب».^۴

۲. شرح تهذیب البیان، فی النحو، تألیف البهائي، للشیخ محمد بن علی بن محمد الحرفوشی الحریری العاملی (المتوفی سنة ۱۰۵۹هـ)، تلمیذ السید نورالدین أخي صاحب

۱. میراث مشترک ایران و هند ۶: ۲۷۸، ش: ۱/۲۸۳۱.

۲. الذریعة ۴: ۵۰۹.

۳. الذریعة ۱: ۵۱۸، تراجم مشاهیر علماء الهند: ۹۹.

۴. تراجم مشاهیر علماء الهند: ۹۳.

المدارك والراوي عن ابن أبي الدنيا المعمر المغربي، حكى بعض الأفاضل أنه موجود في إحدى مكتبات النجف الأشرف^۱.

راجع به شیخ محمد حرفوشی رحمته الله وشرح تهذیبش گفته شده:

«هو الشيخ محمد بن علي بن أحمد الحرفوشي الحريري العاملي الكركي الشامي، كان عالماً فاضلاً أديباً ماهراً محققاً مدققاً شاعراً منشئاً حافظاً أعرف أهل عصره بعلوم العربية.. له كتب كثيرة الفوائد، منها: اللآلي السنّية في شرح الآجرومية (مجلدان)، وكتاب مختلف النجاة (لم يتم)، وشرح الزبدة، وشرح التهذيب في النحو، وشرح الصمدية في النحو، وشرح القطر و...»^۲.

۳. شرح تهذيب البيان، للمحدث الجزائري، السيد نعمة الله بن عبد الله الموسوي التستري (المتوفى سنة ۱۱۱۲هـ)، ذكره في آخر كتابه الأنوار النعمانية^۳ وقال: «إن اسمه مفتاح اللبيب»^۴.

۴. حاشية التهذيب، حسين بن احمد نطنزي كاشاني (۱۳۲۲هـ)، حاشیه مختصری است که يك نسخه از آن (كاشان - عاطفی / افشین، ش: ۱ / ۱۲۹) موجود است که از انتها ناقص می باشد، در ۱۴ برگ.

آغاز: «الحمد لله خلق العالمين وجعل مخلوقاته عينين ولساناً وشفقتين وهديناه النجدين فالشكر واجب له والحمد كذلك».

انجام: «وقال الشاعر بالفارسي، رباعي:

دوش از صفت مشبه رفت سخن

کرد از عددش سوال شخصی از من»^۵.

۵. مفتاح الغوامض، محمد بن محمد حسن نوری، شارح درابتدای شرح خود را محمد بن محمد حسن نوری معرفی کرده و شرح خود را مفتاح الغوامض نامیده است.

در فهرست ها و منابع نامی از شارح و کتابش به دست نیامد، اما با توجه به استنادات بسیاروی به اقوال سید نعمت الله جزایری رحمته الله در حاشیه الفوائد الضیائیة می توان استنباط کرد که دوران حیات مؤلف از قرن ۱۲ به بعد بوده است. و یک نسخه بیشتر از آن وجود ندارد

۱. الذریعة ۱۳: ۱۵۹.

۲. أمل الآمل ۱: ۱۶۲.

۳. الأنوار النعمانية ۴: ۳۰۸.

۴. الذریعة ۱۳: ۱۵۹.

۵. فهرستواره دست نوشته های ایران (دنا) ۴: ۸۲، فهرستگان نسخه های خطی ایران (فنخا) ۱۱: ۴۹۷.

(تهران - ملی، ش: ۲/ ۲۱۷۴) که از آخر افتادگی دارد و ۴۸ برگ است.

آغاز: «بسملة، أحمد الله المتعال في العز والجلال والمتفرد في صفة الجمال والكمال...».
انجام: «خبر المبتدأ كالجزاء ولذا تلبس بالفاء الجزائية؛ لأن المبتدأ إذا تضمن معنى الشرط يتلبس خبره بالفاء والفاء الجزائية يمنع»^۱.

۶. شرح تهذیب النحو، از مولفی ناشناس که اصل نسخه در کتابخانه عظیم ناصریه هند می باشد که علامه ناصر حسین هندی رحمته الله - فرزند محقق بی بدیل و دانشمند معظم علامه میر حامد حسین هندی رحمته الله - وقف کتابخانه جدش مفتی محمد قلی رحمته الله کرده.

آغاز: «الحمد لله رب العالمين والصلاة على نبيه محمد وآله الطاهرين. قوله: (الكلمة) أي الكلمة في اصطلاح النحاة».

انجام: «(ولك الخيار مع اللفظي، نحو: «طلع الشمس»). وتمت الرسالة ولا يخفى لطف المثال؛ هذه آخر ما علقتة على هذه الرسالة حامداً لله تعالى، مصلياً على نبيه وآله الطيبين الطاهرين».

این کتاب در مجموعه ای است که شامل سه کتاب شرح تهذیب، صمدیة، و هدایة می باشد.

دوم هر دو صفحه اول و دوم نسخه موجود است که هر دو متعلق به مرحوم ناصر حسین هندی رحمته الله است؛ در یکی نوشته شده:

«لا إله إلا الله الملك الحق المبين، عبده ناصر حسين ابن العلامة السيد حامد حسين الموسوي النيشاپوري، ۱۰۳۵».

و در دیگری نوشته شده:

«۷۸۶، کتب خانه ناصریه لکنهو، قسم دوم، کتب وقف کرده علامه ناصر حسین

صاحب رحمته الله».

متأسفانه هیچ قرینه ای برای شناخت شارح و حتی تسمیه کتاب موجود نیست و تنها در عطف کتاب نوشته شده: شرح تهذیب النحو. این شرح بسیار مفید و مختصر به عربی سلیس و روان، و به صورت «قوله - قوله» در سال (۱۰۶۳ هـ) نوشته شده است. شارح تنها یک بار به

۱. فهرستواره دست نوشته های ایران (دنا) ۹: ۱۰۴۳، فهرستگان نسخه های خطی ایران (فنخا) ۳۰: ۸۳۹، طبقات أعلام الشيعة ۶: ۷۱۰.

کتاب دیگری ارجاع داده و آن در بحث حذف «کان» است که می گوید:
قال المصنّف في الفوائد الصمدية: «والأول أقوى والأخير أضعف والمتوسطان متوسطان».
۷. حاشیه هایی که در ضمن مجموعه ای در هند به سال ۱۲۶۲هـ، به عنوان تهذیب النحو چاپ شده^۱.

نکته: عنوان «تهذیب النحو» صحیح نمی باشد؛ زیرا مؤلف در خطبه کتاب فرموده:
«وسميتها بالتهذیب ليوافق لفظها ومعناها وينبئ ظاهرها عن فحواها» و فرمود: «تهذیب النحو»
و یا «التهذیب في النحو» و یا «تهذیب البیان»، مضاف بر این که مرحوم سید نعمت الله
جزایری عنوان کتابش را مفتاح اللیب فی شرح التهذیب نام نهاده و لا غیر^۲.

نکته: از جمله اشتباهات راه یافته به فهارس نسخ خطی:
سید علی خان مدنی رحمته الله در کتاب معروفش الحدائق الندیة فرموده: که چهار نفر به ابن
هشام معروفند:

۱. عبد الملك بن هشام صاحب سیره،

۲. محمد بن یحیی بن هشام خضراوی،

۳. محمد بن احمد بن هشام اللخمی،

۴. جمال الدین عبد الله بن هشام انصاری حنبلی.

و همچنین فرموده که ابن هشام خضراوی نیز کتاب «مغنی» دارد. و مرحوم رضی در شرح
کافیة کثیرا می گوید: «قال ابن هشام في المغني» و کسی که اطلاع کافی ندارد گمان می کند
که ابن هشام انصاری را گفته و حال آنکه این طور نیست، بلکه مراد ابن هشام خضراوی
صاحب «مغنی» است؛ زیرا نقل مرحوم رضی از «مغنی» ابن هشام انصاری صحیح نمی نماید؛
زیرا رضی الدین استرآبادی در سال (۶۸۶هـ) وفات کرده و حال آنکه ابن هشام انصاری در
سال (۷۰۸هـ) متولد شده و (۷۶۱هـ) وفات کرده^۳.

با حفظ این نکته و بخاطر سپردن آن بعدها که شروع و نسخ مغنی اللیب را بررسی
می کردم با عبارت عجیبی در فهرستواره دنا برخوردیم - که اشتباه فهرست نویس بدین

۱. میراث مشترک ایران و هند ۹: ۱۴۸، ش: ۳/ ۴۱۸۲.

۲. الذریعة ۴: ۵۰۹، فهرست کتب چاپی عربی: ۲۲۹.

۳. الحدائق الندیة ۲: ۶۰۹، ۶۰۸.

اثر نفیس نیز سرایت کرده بود.

در فهرستواره «شرح رضی الدین استرآبادی بر مغنی اللیب» معرفی شده است، باخودم گفتم حتما همان «مغنی» ابن هشام خضراوی است که مرحوم رضی در شرح کافیه از آن بسیار یاد می کند و لابد مرحوم رضی بر این اثر نیز شرح دارد. ولی زهی خیال باطل! بعد از مسافرت و تهیه تصویر نسخه و لحظه شماری برای دیدن آن، معلوم شد که نام کتاب در روی جلد نسخه چنین نوشته بود: «شرح رضی بر مغنی اللیب» و فهرست نویس همان عبارت را به عنوان نام کتاب نوشته و حال آنکه این نسخه «شرح رضی رحمته الله علیه بر کافیه ابن حاجب» بود و فهرست نویس در تشخیص دچار اشتباه شده بود.

مفتاح اللیب فی شرح التهذیب

اما مفتاح اللیب فی شرح التهذیب اثر محدث شهیر سید نعمت الله جزایری رحمته الله علیه است. عبارت پردازی و نوشتار او در این کتاب دلالت دارد بر اینکه در آثار ادبی پیشینیان تا قلی بسزا نموده است وی گرچه از متون کهن ادبی حظ وافر برده ولیکن حق مطلب را از پیشینیان بهتر ادا کرده است و تحقیقات بسیار و نکات بی شمار در این اثر از خود بجا گذاشته، این شرح از اوائل امر و شاید از روزگار خود سید مورد استنساخ و درس و بحث واقع شده چنانکه تهذیب شیخ بهائی نیز چنین بوده.

از این اثر گرانسنگ ۴ نسخه در فهرستواره دست نوشته های ایران (دنا) معرفی شده و بفضل الله و کرمه ۳ نسخه دیگر نیز در حین تصحیح به دستمان رسید که مجموعاً ۷ نسخه می شود و نسخ دیگری نیز احتمال دارد پیدا شود.

چنانکه مرحوم سید محمد جزایری درباره مفتاح اللیب و نسخ آن می فرماید:

«در ایام تحصیل در نجف اشرف نسخه ای از آن را استنساخ کردم و به نظر کتاب شناس بی نظیر و علامه خیر مرحوم آقا شیخ محمد سماوی رحمته الله علیه رساندم، آن مرحوم پس از مطالعه زبان به مدح و ستایش کتاب گشود و از من خواست که نسخه ای برای او هم بنویسم؛ چون به علت بیماری و پیری عاجز از نوشتن بود.

آغاز: «الحمد لله الذي نحى قلوبنا نحو الجادة القوية .. فيقول: غبار نعال أهل الفقر نعمة الله بن عبد الله الحسيني الجزائري .. فرأينا كتاب التهذیب لشيخنا ومقتدانا .. لكن لما لم يكن له شرح .. فأحببت أن أجمع له شرحاً يحل ألفاظه ومبانيه وسميته بمفتاح اللیب في شرح التهذیب».

نگارنده گوید: شیخ محمد حرفوشی استاد سید هاشم احسائی که استاد جدّ اعلی بوده، شرحی بر تهذیب داشته اما جدّ اعلی از آن اطلاعی نداشته است.

پایان: «فرغ من نقله من السواد إلى البياض، مؤلفه فقير إلى الله الغنيّ نعمة الله بن عبد الله الحسيني، الجزائري، في السابع من شهر عاشوراء سنة أربع وستين بعد الألف بدار العلم شيراز في المدرسة العلميّة المنصوريّة .. مع حدائث الشباب ألقته وأنا ابن عشر وخمس وإن ساعدتني الأقدار وأعميت عين الدهر الغدار لأجعلنّ هذا الفن على طرف الثمام، ينادي بالطلاب قد فضّ عني الاختتام وإن قضت علينا المنون فإنا لله وإنا إليه راجعون».

نسخه اصل که حواشی زیادی از مولّف دارد موجود است، اما متأسفانه در اثر مرور و عدم دقت مالکان قبلی در حفظ آن، به صورت اوراقی پاشیده، از اول و وسط و آخر ناقص، درآمده و با صحافی شده است.

یک نسخه را در حیات مولّف نوشته شده و از آخر ناقص بوده مرحوم سید آقا در ۱۱ ذی القعدة ۱۳۵۵ تکمیل کرده و نگارنده به طوری که نگارش یافت نسخه ای از روی آن نوشته که ۱۵۶ صفحه است نسخه های دیگری هم موجود است. از آن جمله نسخه ای به خط فاضل جلیل و همدرس ایام تحصیل ما سید علی معلّم مقیم مشهد. دامّ علاه. که از روی نسخه این جانب در نجف نوشته است»^۱.

الحاصل به غیر از ۷ نسخه ای که ما در تصحیح این کتاب به دست آورده ایم، نسخ دیگری نیز ممکن است یافت شود و با توجه به قرائن و شواهدی که در نسخ مفتاح اللیب موجود است این کتاب مورد مباحثه و مدارس در زمان حیات مولّفش بوده و حاشیه هایی هم شاگردان و فرزندان جلیل القدر سید نعمت الله بر آن نوشته اند.

کتاب شناس متبحر جناب آقا بزرگ تهرانی رحمته الله گوید:

«مفتاح اللیب فی شرح التهذیب، فی النحو، للسید المحدث نعمة الله بن عبد الله الحسيني الموسوي الجزائري (المتوفى سنة ۱۱۱۲) ذکر فی آخر الأنوار النعمانيّة أنه كتبه أوائل اشتغاله، مرّ أن المتن البهائيّ وشرح السید موجود».

أوله: «الحمد لله الذي نحى قلوبنا نحو الجادة القويمية وأهملنا الهداية نحو الطريقة المستقيمة».
ذکر فی آخره: «أنه ألفه وهو ابن خمسة عشر سنة، وهو شرح مزج، فرغ من نقله من السواد

إلى البياض في سابع عاشوراء سنة ١٠٦٤ في المدرسة المنصورية بشيراز).
وعليه حواشي «منه» كثيرة فيظهر أنه نظر فيه كراراً وأدرج فيه أسماء بعض تصنيفاته المتأخرة
عن هذا التاريخ، فإنه ولد سنة ١٠٥٠. وفرغ من هذا الشرح سنة ١٠٦٤ ويحيل فيه إلى مقامات
العارفين، ولعله غير مقامات النجاة الذي ألفه بعد سنين.
والنسخة عند السيد آقا، ترجع مقدار منها إلى عصر المصنف وتممها السيد آقا عن نسخة
أخرى وعليها حواشي المولى نعمة الله بن أحمد المعاصر للسيد الجزائري، عبّر عن الجزائري في
الحاشية بالمصنف سلمه الله؛ فيظهر أنه كتب الحاشية في حياة المؤلف. وفيها الاعتراض على
المتن»^١.

جناب سيد محمد جزايري رحمته الله كه از كاتبان مفتاح اللیب محسوب می شود در وصف این اثر
می نویسد:

«این کتاب از بهترین کتب نحو و شایسته است که جزء کتب درسی به جاسیوطی و جامی
و کتب دیگر نحو قرار گیرد. اقوال علماء نحو را مفصل و مستدل در بردارد و تحقیقاتی گرانها و
ارجمند در آن موجود است که دلیلی روشن بر نبوغ و عظمت و ذهن وقاد و استعداد فوق العاده
مؤلف است که در سن ١٥ سالگی آن را نوشته است»^٢.

نسخ مفتاح اللیب فی شرح التهذیب

١. (قم - مرعشی)، ش: ١٢٩٢٥ / مؤلف / نسخ / قرن ١١ / ٧٨ برگ / (ف ٣٢: ٧٩٠).
٢. (قم - مرعشی)، ش: ١١٣١٣ / عبد الله بن نورالدين بن نعمت الله (نوه
مؤلف) / نسخ / قرن ١٢ / ١٤٤ برگ / (ف ٢٨: ٤٧٧).
٣. (تهران - سپهسالار)، ش: ٧٠٠٠ / تاخبر «إن» دارد / نسخ / قرن ١٣ / ٤٣ برگ / (ف ٥:
٦٢٨).

٤. (قم - مرعشی)، ش: ٢١٢٥ / محمد كاظم بن احمد بن محمد جعفر بن عبد الصمد بن
احمد بن محمد بن طيب بن محمد بن نورالدين بن نعمت الله جزايري / نسخ / جمعه ١ جمادى
الثانية ١٣٦٠ / ٨٦ برگ / (ف ٦: ١٣٦.١٣٧)^٣.

١. الذريعة ٢١: ٣٤٦، طبقات أعلام الشيعة ٦: ٧٨٥.

٢. نابغه فقه و حدیث: ١١٥.

٣. فهرستواره دست نوشته های ایران (دنا) ٩: ١٠٧٣. ١٠٧٤.

۵. (تهران - ملی)، بدون شماره/شوال ۱۳۰۰.
۶. (اصفهان - گنجینه)، ش: ۳۱۸۹/ابوالقاسم بن ابوالحسن حسینی/نسخ/۱۲۵۹/۱۵۰ برگ.
۷. (نجف مکتبه الإمام أميرالمؤمنین ع)، ش: ۳۷۷۸/سید احمد جزایری/نسخ/۱۱ ذی القعدة الحرام ۱۳۵۵هـ/۱۴۵ برگ.
- بعد از معرفی اجمالی نسخ وقت آن رسیده که معرفی تفصیلی نسخه‌های مفتاح اللیب از روی فهارس صورت پذیرد.

نسخه اول

مفتاح اللیب فی شرح التهذیب «(۱۲۹۲۵)».

از: سید نعمت الله بن عبدالله، موسوی جزایری (۱۱۱۲هـ).

آغاز: افتاده «.. الشباب وترتاح عند سماعها أذهان الطلاب هي العلوم الحقيقية والمعارف اليقينية وعلم النحو من بينها أبنها تبياناً وأعظمها شأناً فيه شفاء عن الأسقام ونجاة من الآلام».

انجام: «فيكون معمولاً لعاملين مختلفين أحدهما لفظي والآخر معنوي وهذا ظاهر الفساد ولا يمتنع ذلك عند الكوفيين؛ لأنه لا عمل عندهم للحرف في الخبر فلا يؤدي إلى أعمال عاملين بل يكون ..» افتاده.

گزارش نسخه: نوع خط: نسخ، تاریخ کتابت: اواخر سده ۱۱هـ، عنوانها و نشانها: مشکى، نوع کاغذ: فرنگی، تعداد برگ: ۷۹، تعداد سطر: ۱۷، نوع جلد: مقوای باروکش کاغذی نارنجی عطف پارچه ای آبی.

ویژگی های نسخه: نفیس و نسخه اصل به خط مؤلف آن، در جوانی نگاشته شده است، با عبارت «بلغ قراءة لدي سلمه الله تعالى» قرائت شده، در حاشیه تصحیح شده، حاشیه نویسی با علامت «منه»، «أحمد الموسوي» و «ابن الشارح» دارد، برگها فرسوده شده، آثار رطوبت در برخی برگها مشاهده می شود، برخی برگها نیز آسیب دیده و مرمت غیرفتی شده است.^۲

به خاطر کم توجهی و عدم مراقبت صحیح از این نسخه نفیس، متأسفانه این دستنویس

۱. جنگ (انجمن فهرست نگاران نسخه های خطی، دفتر سوم) ۳: ۴۷۰.

۲. فهرست نسخه های خطی کتابخانه آیت الله مرعشی نجفی ع ۳۲: ۷۹۰.

از ابتدا و انتها و میانه ناقص است و گویا نسخه پراکنده و نامرتب و برگ برگ بوده و بنا بر ترتیبی که مؤلف نگاشته است جمع نشده و نیز صحافی غیرفتی شده و اگر نسخه ی دیگری از آن نداشتیم به هیچ وجه قابل تصحیح و تحقیق نبود.

و طبق بررسی حقیر آخرین صفحه ای که از این اثر موجود می باشد در بحث حروف ایجاب است و با چنین عبارتی به انجام رسیده:

«.. روي أن فضالة بن شريك قال لعبد الله بن الزبير: إنما أتيتك مستحملاً ولم أتك مستوصفاً لعن الله ناقهً حملتني إليك [فقال:] إن وراكبها أي لعن الله وراكبها. و«أجل» قيل: اسم فعل بمعنى اعترف وإليه ذهب..».

در برگی متفاوت در ابتدای این نسخه نوشته شده:

«بسمه تعالی، مفتاح اللیب در شرح تهذیب، در نحو، اصل از شیخ بهائی است، و شرح از علامه ادیب محدث سید نعمت الله جزائری. قدس سره. و این کتاب چاپ نشده و در موضوع خود بسیار جالب بلکه بی نظیر است، این نسخه اصل خط مؤلف است.».

همچنین در ابتدای نسخه با قلمی کم رنگ نوشته شده:

«مفتاح اللیب جدّ اعلی سید نعمت الله، خط مؤلف، مالک: سید محمد جزائری.».

و با عبارات مختلفی حاشیه ها امضا شده؛ که عبارتند از:

«أحمد عفي عنه»،

«منه عفي الله عنه»،

«منه عفي عنه»،

«محزره أحمد و فقه الله»،

«أحمد الموسوي و فقه الله»،

«أحمد».

نسخه دوم

این نسخه از جمله نسخه های نفیس خطی است که کاتبی فاضل آن را کتابت کرده و انتساب کتاب را به مؤلفش محرز کرده و سپس با نسخه اصل که به خط مؤلف است مقابله و تصحیح کرده و در گنجینه کتابخانه عظیم آیت الله مرعشی نجفی رحمته الله نگهداری می شود. قبل از بیان هر مطلبی شایسته است کلام فهرست نویس را نقل کنم:

مفتاح اللیب فی شرح التهذیب «۱۱۳۱۳».

از: سید نعمت الله بن عبدالله، موسوی جزایری (۱۱۱۲هـ).

آغاز: «الحمد لله الذي صرف قلوبنا نحو المجادة القويمة وأهملنا الهداية نحو الطريقة المستقيمة».

انجام: «إتاك قائم؛ لأنّ مقول القول لا يكون جملةً وكونها صلة الموصول...» افتاده.

گزارش نسخه: نوع خط: نسخ، كاتب: عبد الله فرزند نورالدين فرزند نعمت الله (نوه مؤلف)،

تاریخ کتابت: سده ۱۲ق، عنوانها و نشانها: شنگرف و مشکی و درشت ترازمتن، نوع کاغذ: فرنگی

قدیم، تعداد برگ: ۱۴۴، تعداد سطر: ۱۷، نوع جلد: تیماج قهوه ای، ضربی با تریج.

ویژگی های نسخه: در حاشیه تصحیح شده و حاشیه نویسی شده^۱.

نکات بسیاری در این نسخه می توان یافت از آن جمله:

۱. استنساخ و تصحیح و مقابله و تملیک نسخه توسط علامه سید عبدالله بن نورالدين

بن نعمت الله جزایری (۱۱۷۳هـ) که خود فاضلی است، صاحب تألیفات مفید و در عین حال

بس دقیق و ارجمند.

۲. تاریخ کتابت نسخه ۱۱۲۳ هجری است.

۳. این نسخه از نسخه ای که به خط مؤلف بوده نوشته شده و مقابله و تصحیح گردیده.

۴. حواشی کاتب و وارثین اهل علمش را در بر دارد.

۵. تاریخ تملک و مهر اولاد مؤلف در آن دیده می شود.

حال اصالت این نسخه تبیین می شود، و نصّ فوایدی که در این نسخه آمده است ذکر می شود.

۱. نصّی که دلالت بر انتساب کتاب به مؤلف و تاریخ کتابت و تملک آن دارد:

«کتبت هذا من خط المصنّف بلا واسطة، المسمى بكتاب مفتاح اللیب فی شرح التهذیب،

الذي ألفه الشيخ الكامل، قدوة المحقق، نعمة الله الحسيني، جدّي ﷺ في صغره. وكتبه ومالكه

المجازي، ولد ولده الجاني، عبد الله ابن نورالدين ابن نعمة الله (مؤلف الكتاب) الحسيني،

الموسوي - عفى الله عن جرائمهم - وكان تملك الكتاب وتكتبه وتنمّقه في ۱۱۲۳ من

الهجرة، م م م».

علاوه بر نوشته فوق الذکر در صفحه شروع این عبارت را نوشته:

«هذا كتاب مفتاح اللیب فی شرح التهذیب،

تألیف السید الفاضل خاتمة المجتهدین
جدی السید نعمت الله .رحمه الله تعالى .
۲. نص هایى که دلالت بر مقابله دارد و کاتب مکرر بدان اشاره نموده:
«بلغ الله إلى هنا مقابلة من نسخة المصنف إلى هنا»،
«بلغ الله إلى هنا من كتاب الأصل»،
«بلغ من نسخة المصنف إلى هنا كتابةً وقراءةً ومقابلةً ولم نقرأه بعد امتثالاً لأمر شيخنا
وأبينا»،

«هكذا في نسخة الأصل».

۳. امضای کسانی که بر این اثر حاشیه زده اند:
«منه رحمه الله تعالى وحشره مع أحبته وصلحائه وشهدائه بسبيله»: مؤلف.
«لمحمد بن محمد ربيع الموسوي عفي عنه».
«عبدالكريم بن محمد جواد عفي عنه»: فرزند جناب عبد الله بن نورالدين بن نعمت الله
جزایری است.

«عبدالكريم الحسيني عفي عنه»: فرزند جناب عبد الله بن نورالدين بن نعمت الله است.
«عبدالكريم بن جواد»: فرزند جناب عبد الله بن نورالدين بن نعمت الله است.
«لمحرزه ع ب د ه»: نوه سید نعمت الله جزایری است.
«عبدالله الحسيني»: نوه سید نعمت الله جزایری است.
«ابن ولد المصنف عليه السلام»: همان عبدالله بن نورالدين است.
«ع ب عفي عنه»: همان عبدالله بن نورالدين است.
«جواد عفي عنه»: فرزند جناب عبد الله بن نورالدين بن نعمت الله است که بعضی از
حاشیه هایش ناظر بر حاشیه های پدرش و بعضی دیگر ناظر بر حواشی جدش سید
نعمت الله.

«هادي عفي عنه»: فرزند دیگر جناب عبد الله بن نورالدين بن نعمت الله است.

«ابن الشارح»: نورالدين بن نعمت الله.

«ن ع عفي عنه»: منظور شارح است.

«عبدالكريم»: فرزند جناب عبد الله بن نورالدين بن نعمت الله است.

«ع ب د»: فرزند جناب عبد الله بن نورالدين بن نعمت الله است.

«ع ب»: فرزند جناب عبد الله بن نورالدين بن نعمت الله است.

«منه بنو الله»: مراد مؤلف است.

«منه»: مراد مؤلف است.

«ع ب د ه»: همان عبدالله بن نورالدين است.

«۱۲».

«ه»: نوه سيد نعمت الله جزایری است.

۴. رموزی که در نسخه استفاده شده:

«المحرّره ع ب د ه»: همان عبدالله بن نورالدين است.

«ع ب عفي عنه»: همان عبدالله بن نورالدين است.

«ن ع عفي عنه»، همان عبدالله بن نورالدين است.

«ع ب د ه»: همان عبدالله بن نورالدين است.

«ع ب د»: همان عبدالله بن نورالدين است.

«ع ب»: همان عبدالله بن نورالدين است.

«صحّ ظ»: این رمزروی بعضی کلمات درهامش نوشته می شود، ومنظور کاتب این

است که علی الظاهر این قرائت صحیح است نه متن.

«صحّ»: این رمزروی بعضی کلمات درهامش، برای تصیح نوشته های کاتب در متن

نوشته شده.

«ل ظ»: این رمزروی بعضی کلمات درهامش نوشته می شود و کاتب می فرماید

علی الظاهر در نسخه بدل چنین نوشته شده است.

«ص»: صحاح اللغة جوهری.

«۱۲».

«ه»: همان عبدالله بن نورالدين است.

«ل»: مراد نسخه بدل است.

۵. عبارات مختلفی که نوشته شده اعم از اسامی کتب ومؤلفین:

«الرشاد في شرح الإرشاد»: ما با این عنوان چند کتاب نحوی داریم که در فهرستواره دست

نوشته های ایران (دنا) نیز به آنها اشاره شده، ولی متأسفانه نمی دانم که کدامیک از آنها است. «من شواهد الكبرى»: مراد همان شرح شواهد الكبرى است که محمود بن احمد بن موسی العینی (۸۵۵هـ) نوشته و عنوان صحیح کتاب «المقاصد النحویة فی شرح شواهد شروح الألفیة» است ولیکن مشهور به «شرح الشواهد الكبرى» گردیده. این کتاب ارزشمند سابقاً در حاشیه خزانه الأدب بغدادی در مطبعه بولاق به سال (۱۳۰۰هـ) نشر گردید. البته در سال (۱۴۳۱هـ) نیز توسط سه نفر از محققین مصری و سعودی در عربستان چاپ شده است.

«شواهد الكبرى»: همان «المقاصد النحویة فی شرح شواهد شروح الألفیة» است. «من شواهد»: منظور شرح شواهد صغری است که نام اصلی آن فرائد القلائد فی مختصر شرح الشواهد که صد سال پیش در قاهره چاپ شد که اخیراً در حاشیه الصبان چاپ شده. و جناب عبد الله بن نورالدین در حاشیه های مفتاح اللیب جلدش از این کتاب نیز با عنوان شواهد استفاده نموده.

«متوسط»: منظور شرح متوسط رکن الدین استرآبادی بر کافیه ابن حاجب است. جناب سید رکن الدین استرآبادی سه شرح بر کافیه نوشته: البسیط: که در مؤسسه آل البیت به زیور طبع رسید. الوافیة فی شرح الکافیة: که معروف به المتوسط است، و جناب دکتر محمد علی حسینی برای رساله دکتری در دانشگاه بغداد تحقیق نموده.

• شرح صغیر: که نسخه ای از آن در دارالکتب به شماره: ۱۵۵۵ موجود است^۱.

«جامی»: مراد کلام عبد الرحمن جامی در الفوائد الضیائیة است.

۶. مهر تاریخ دار که در چند موضع حک شده:

«عبد الله الحسینی، ۱۱۳۶».

نسخه سوم

مفتاح اللیب فی شرح التهذیب «۲۱۲۵».

از: سید نعمت الله بن عبد الله، موسوی جزایری (۱۱۱۲هـ).

گزارش نسخه: نوع خط: نسخ، کاتب: محمد کاظم بن احمد بن محمد جعفر بن عبد الصمد

بن احمد بن محمد بن طیب بن محمد بن نورالدین بن نعمت الله، تاریخ کتابت: جمعه اول جمادی الثانیة ۱۳۶۰، عنوانها و نشانها: متن در شرح شنگرف و نیز با مشکی بر فراز صفحه ها نوشته شده است [البته به صورت ناقص]، حاشیه [های شارح] در پایان نسخه ناتمام مانده، نوع جلد: جلد مقوایی عطف تیماج مشکی، تعداد برگ: ۸۶ برگ، تعداد سطر: ۱۸ سطر.
در فراز شروع این نسخه کاتب نوشته:

«هذا كتاب مفتاح اللبيب لجدنا الأعلى السيد نعمة الجزائري، في شرح التهذيب لشيخنا البهائي. طاب ثراهما».

کاتب بعد از ثبت تاریخ و نوشتن خطبه ای مختصر، شروع به نوشتن تعلیقه های شارح بر مفتاح اللیب کرده ولیکن کارش ناتمام مانده و توفیق تکمیل آنها را نداشته. و عبارتی که نوشته بدین قرار است:

«قد فرغ من كتابته العبد المذنب المنزوي محمد كاظم بن أحمد بن محمد جعفر بن عبد الصمد بن أحمد بن محمد بن طيب بن محمد بن نور الدين بن العلامة الشارح. غفر الله ذنوبهم وختم بالحسن أعمالهم وأيامهم - في دار العلم النجف محط الأفاضل ومخيم أرباب الفضائل، صرف الله تعالى عنه بوائق الزمان وحرسها عن طوارق الحدثان، في يوم الجمعة أول شهر جمادى الثانية، في أيام شهادة جدتنا وشفيعتنا، يوم لا ينفع فيه مال ولا بنون، في سنة ألف وثلاث مائة وستين من الهجرة النبوية، منتظر الظهور إمام زماننا. عجل الله فرجه - والحمد لله أولاً وآخراً».

بسم الله الرحمن الرحيم

هذا حواشي شرح التهذيب لشارحه. نور الله مرقدته.

الحمد لله رب العالمين، والصلاة والسلام على محمد وآله الطاهرين، ولعنة الله على أعدائهم أجمعين.

وبعد فيقول خادم العلم، الملازم لأحاديث جدّه: محمد كاظم بن أحمد الموسوي الجزائري. عفي عنهما. لما فرغت من كتابة شرح التهذيب، أحببت أن أدرج حواشيه في عدة وريقات أخرى بلفظ «قوله» و«قال»، وبالله أستعين إنه خير موفق ومعين.

قوله في الديباجة: (وجعله معلماً).

قال: (إشارة إلى ما روي في بستان الكرامة إلى آخره).

نسخه چهارم

مفتاح اللیب فی شرح التہذیب «۴۵».

از: سید نعمت اللہ بن عبداللہ، موسوی جزایری (۱۱۱۲ھ).

این نسخه یکی از نسخه های خطی است که خاندان شیخ جعفر شوشتری رحمۃ اللہ علیہ به کتابخانه ملی تهران هدیه کرده اند.^۱ احتمال می رود به خط ابوالحسن بن محمد زمان باشد. از جناب ابوالحسن تستری رحمۃ اللہ علیہ در کتب رجال و تراجم چنین یاد شده:

حاج ابوالحسن فرزند حاج زمان فرزند حاج عنایت اللہ شوشتری (۱۱۴۳ھ) از محلّه «گرگر» بروزن «جعفر» از محلات شوشتر بوده، به طوری که برادرش خواجه عنایت تصریح کرده است.^۲

صاحب تذکره شوشتر راجع به او فرماید:

«دانشمندی آگاه و در صفای ذهن و حسن فهم و سرعت انتباه آیه ای بود از آیات اللہ و در مرآت و فتوت و حسن سیرت و علو فطرت و سایر مکارم اخلاق و محاسن خصال به حد کمال بود و در شهر صفر چهل و سه ۱۱۴۳ وفات نمود. و این ضعیف چند بیتی در مرثیه او گفته:

أطار عن الجفن الکرى طارق سرى   وأوقد فی اضلاعنا لاهب الأری»^۳.

آنگاه تمام قصیده را که پانزده بیت است آورده. و سید احمد مشفق هم، این ابیات را در بیاض خود نقل کرده است.

و در اجازه کبیره هم چنین یاد شده:

«کان ذکياً حسن الإدراک رضی الأخلاق مستجمعاً لصفات الخیر کلّها من أقران والدی وشرکائه فی الدرس عند جدی وله منه إجازات متعدّدة توفّی سنة ثلاث وأربعین ورثته بمرثیه رسموها علی لوح قبره رحمة اللہ علیہ»^۴.

نگارنده نسخه ای از کافیه را به خط او دیدم، روی آن نوشته بود:

۱. جنگ (انجمن فهرست نگاران نسخه های خطی، دفتر سوم): ۴۷۰.

۲. نابغه فقه و حدیث: ۲۵۲.

۳. نابغه فقه و حدیث: ۲۵۲ به نقل از تذکره شوشتر: ۱۲۴.

۴. نابغه فقه و حدیث: ۲۵۲ به نقل از اجازه کبیره: ۱۲۳.

کتبتُ الكتابَ بخطِّ جميلٍ
وأخشى من الموتِ إنْ جاءني
وجهدٍ بليغٍ ودهرٍ طويلٍ
يباعُ كتابي بشيءٍ قليلٍ

کاتبه ابن محمد زمان، أبو الحسن (۱۱۱۴).^۱

این نسخه را کاتب بدون هیچ واسطه ای از روی نسخه شارح و در زمان حیات شارح کتابت نموده. و ما نسخه های دیگری نیز مثل المقاصد العلیة فی شرح رسالة الألفية (از شهید ثانی) به خط ایشان (ابو الحسن بن محمد زمان تستری) داریم که در صفر ۱۱۰۴ هـ نگاشته شده و در ۱۴ جمادی الأولى ۱۱۰۴ تصحیح و مقابله کرده است^۲، و نیز کتاب الوافیة فی شرح الکافیة به خط محمد بن علی که در ۱۸ صفر ۱۱۰۴ کتابت شده و این نسخه در سال ۱۱۰۴ یا ۱۱۴۰ در اختیار ابو الحسن بن محمد زمان بوده^۳.

در صفحه اول مفتاح اللیب نیز نوشته:

«قد صار من العبد الفقیر الی الله الغنی ابن محمد زمان أبو الحسن التستری».

توضیحات خاصی از این نسخه و کاتب و حواشی و ویژگی های آن در جایی درج نشده و فهرستی که از این نسخه و نسخ دیگری که متعلق به خاندان شیخ جعفر شوشتری رحمته الله است بسیار مختصر و در واقع فتح بابی برای نوشتن فهرستی مفصل و دقیق از این مجموعه ارزشمند هدیه شده به کتابخانه ملی است. الغرض به احتمال زیاد کاتب ابو الحسن بن محمد زمان تستری است که حاشیه هایی هم بر مفتاح اللیب با عبارت «أبو الحسن» نوشته که حائز اهمیت است.

این نسخه مهمترین نسخه ما در تصحیح متن بود به دلایل ذیل:

۱. از ابتدا تا انتها نسخه کامل است و تنها در دو موضع نسخه بیاض است - نه اینکه نسخه سقط داشته باشد - و کاتب جای این قسمت را خالی گذاشته، و ظاهراً کاتب در این دو موضع متن شارح را به دست نیاورده و اتفاقاً در نسخه کتابخانه سپهسالار نیز - که از خط شارح نوشته شده - چنین اتفاقی رخ داده و در این موضع در طریق تصحیح از نسخ دیگر

۱. نابغه فقه و حدیث: ۲۵۳.

۲. جنگ (انجمن فهرست نگاران نسخه های خطی، دفتر سوم): ۵۴۲، ۵۴۱.

۳. جنگ (انجمن فهرست نگاران نسخه های خطی، دفتر سوم): ۴۷۰.

استفاده نمود ه ایم. و در موضعی دیگر نیز دو صفحه ای که به صورت بیاض گذاشته شده در نسخه حفید شارح نیز بیاض است که باز در تصحیح اثر به نسخه های دیگر رجوع کردیم و به همه این اختلافات اشاره کرده و همه حواشی - چه حواشی کاتبان و چه حواشی شارح - را بدون استثنا در پاورقی آورده ایم.

۲. همه حواشی سید نعمت الله رحمته الله را در بردارد؛ زیرا هر کدام از نسخ ما به نوعی ناقص هستند و هیچ یک از ۶ نسخه ما کامل نیستند؛ یا متنشان ناقص است و یا حاشیه ها و یا کلا حواشی ندارند.

۳. کاتب اهل فضل بوده و خود حاشیه هایی بر این اثر دارد. و شرح را از متن به صورت دقیق جدا کرده و زیباترین و کاملترین و بلکه دقیق ترین نسخه مفتاح اللیب را از خود به یادگار گذاشته است، البته در تصحیح اگر ۵ نسخه دیگر نبود قطعا این اثر مبرا از عیب و نقص نبود.

در انتهای حواشی خود می نویسد:

«أبو الحسن».

حواشی دیگری نیز موجود است:

«محمد بن شیخ علی الكربلائی».

«ن ع القاضي عفی الله عنه سیئاته».

نکته

با قرائن فوق و شواهدی که بیان می شود به احتمال نسخه در زمان حیات شارح نوشته شده؛ مثلا کاتب در مواضع مختلف پس از نوشتن حواشی شارح می نویسد:

«منه مدّ ظلّه».

«منه أیده الله تعالی».

«منه حفّظه الله وأبقاه».

«منه حفّظه الله تعالی».

«منه عفی الله عنه».

و یا بعد از حاشیه هایی که جناب ابو الحسن بن محمد زمان بر مفتاح اللیب نوشته،

می نویسد:

«لما ذكره الشارح حفظه الله تعالی، أبو الحسن».

«كما اختاره الشارح حفظه الله تعالى، أبو الحسن».

و یاد رانتهای نسخه، کاتب می نویسد:

«قد نُقِّحَ هذا الكتاب الموسوم بمفتاح اللبيب في شرح التهذيب من أوله إلى آخره بلا واسطة من خطِّ الشارح. حَفِظَهُ اللهُ تَعَالَى مِنْ جَمِيعِ الْأَشْرَارِ بِحَقِّ مُحَمَّدٍ وَآلِهِ الْأَطْهَارِ...».

هرچند بعد از آن در بیان تاریخ کتابت گوید:

«في شهرشوال من سنة ثلاث مائة بعد ألف من الهجرة النبوية، وهذا صورت خطِّ

الشارح...».

که با بیان خود کاتب وقرائن عدیده ای که در نسخه موجود است صحیح نمی نماید، و شاید هم از روی نسخه دیگری که در عصر شارح نوشته شده، در سال ۱۳۰۰ هجری کتابت کرده که باز هم صحیح نمی نماید؛ زیرا ابوالحسن بن محمد زمان که مهرش بر نسخه زده شده و ادعای تملیک نسخه را هم دارد در عصر شارح بوده نه سال ۱۳۰۰ هجری، والله العالم.

نسخه پنجم

مفتاح اللبيب في شرح التهذيب «(۷۰۰۰)».

از: سید نعمت الله بن عبدالله، موسوی جزایری (۱۱۱۲هـ).

در فهرست کتابخانه سپهسالار از این نسخه چنین یاد شده:

مفتاح اللبيب في شرح التهذيب، تهذيب از شيخ بهائي است، و این شرح از سید نعمت الله جزایری، نام کتاب و شارح و ماتب در دیباچه آمده است.

آغاز: «الحمد لله الذي صرف قلوبنا نحو الجادة القويمية وألهمنا الهداية نحو الطريقة المستقيمة».

انجام: افتاده و تا خبر «ان» را دارد.

۷۰۰۰: نسخ سده ۱۳، عنوان و نشان شنگرف و متن زیر خط سرخ، حاشیه دارد بانسانه

«منه»، «ف ح ه».

کاغذ فرنگی، جلد مقوا، ۴۳ برگ (۲۰*۱۵)، ۱۶ سطر (۸*۱۴)^۱.

نسخه ما ناقص الآخر می باشد و اثری از نام و نشان کاتب نیست و تاریخ کتابت آن نیز نامشخص است، و لکن با توجه به قرآنی که در نسخه موجود است، این نسخه در زمان حیات جناب سید نعمت الله جزایری رحمته الله نوشته شده و فوائد بسیار و نکات بی شمار در

حواشی آن درج شده که حائز اهمیت است و کسی که نویسنده این حواشی بوده احتمالاً شاگرد مرحوم سید جزایری رحمته الله بوده.

البته در دو موضع در حاشیه اشاره به کتابت نسخه شده که می گوید:

«کتب من خط الشارح بلا واسطه»،

«کتب العبد محمد رضا من خطه بلا واسطه».

کاتب بعد از نوشتن حواشی شارح بر مفتاح الیب مکرز می نویسد:

«منه سلمه الله تعالى»،

«منه طول الله عمره»،

«منه مد ظلّه»،

«منه دام ظلّه».

و تنها در یک موضع طلب رحمت شد با عبارت:

«لولد الشارح رحمهما الله».

از منابع و اشخاص دیگری نیز مطلب نقل شده و علامت تصحیح و بلاغ نیز در نسخه

دیده می شود و رموزی نیز در حاشیه آمده من جملهها:

«نقل من شرح الشواهد علی آیات شرح الکافیة المسمى بالموشح»،

«مغنی الیب»،

«مجمع البیان»،

«شواهد»،

«شرح زکریا»،

«نقل من شرح ابن الناظم»،

«ترجمة القرآن»،

«نقل من شرح السيوطي»،

«عصام»،

«لحزرة ف ج ه»،

«ح م»،

«عص»،

«ف ج ح»

«هكذا ظ»

«ق»

«س»

«خ»

«ل»

«ص»

«ن»

کاتب یا شخص دیگری که حاشیه هایی به غیر حاشیه های شارح - بر مفتاح نوشته، و بعد از نوشتن این حاشیه ها نوشته:

«نقل من حاشية الشارح مدّ ظلّه على الجامي»

«قال الشارح مدّ ظلّه في حاشيته على الجامي»

«على تقرير الشارح مدّ ظلّه»

«نقل من حاشية السيد نعمة الله على الجامي مدّ ظلّه»

«كذا أفاد أستاذي حين الدرس»

«كذا سمعت حين الدرس»

«كما اختاره الشارح أيده الله تعالى»

«كذا سمعت من أستاذي نعمة الله سلّمه الله وأبقاه»

«كذا أفاد أستاذي السيد نعمة الله طول الله عمره»

«كذا سمعت»

«سمع»

با عبارت: «بلغ المقابلة حاشيةً ومنتناً» قرائت شده.

نسخه ششم

مفتاح اللبيب في شرح التهذيب «۳۱۸۹».

از: سید نعمت الله بن عبد الله، موسوی جزایری (۱۱۱۲ هـ).

گزارش نسخه: نوع خط: نسخ، کاتب: ابو القاسم بن ابو الحسن حسینی، تاریخ کتابت:

۱۲۵۹، عنوانها و نشانها: شنگرف و مشکی، نوع کاغذ: فرنگی قدیم، تعداد برگ: ۱۴۸، تعداد سطر: ۱۵، نوع جلد: تیماج قهوه ای.

ویژگی ها: این نسخه در گنجینه اصفهان به شماره: ۳۱۸۹ نگهداری می شود، نسخه بسیار زیبا و دقیق نوشته شده و متن نسخه نیز کامل است ولیکن فاقد حواشی شارح. نسخه هفتم:

مفتاح اللیب فی شرح التهذیب «۳۷۷۸».

از: سید نعمت الله فرزند عبدالله، موسوی جزایری، درگذشته ۱۱۱۲ هـ.

گزارش نسخه: نوع خط: نسخ، تاریخ کتابت: ۱۱ ذی القعدة ۱۳۵۵ هـ، عنوانها و نشانها: شنگرف و مشکی، نوع کاغذ: فرنگی، تعداد برگ: ۱۴۵، تعداد سطر: ۱۸، نوع جلد: مقوایی با روکش کاغذی عطف چرمی.

ویژگی ها: به خط مؤلف می باشد و صفحات آن را حفیدش آیت الله سید احمد جزایری تکمیل نموده و با علامت بلاغ و تملک و مهر سید آقا رحمته الله مزین شده است.

از نسخ نفیس و بسیار ارزشمند مکتبه الإمام أمير المؤمنين عليه السلام در نجف اشرف که مقداری از آن به خط مؤلف است به شماره «۳۷۷۸» و جناب آیت الله سید احمد جزایری رحمته الله معروف به سید آقا برای حفظ این نسخه برگ های پراکنده و باقیمانده این نسخه را جمع کرده و به صورت دقیق از ابتدای آنها آن را مرتب نموده و پس و پیش نسخه را در ۱۱ ذی القعدة الحرام ۱۳۵۵ هـ با همه حواشی جدش سید نعمت الله جزایری رحمته الله از نسخه دیگری استنساخ کرده.

و با عبارت «انتهی مقابله المتن ۲۳ رجب ۱۳۵۶»، «انتهی مقابله الحواشی ۶ شعبان ۱۳۵۶» قرائت نموده.

نکته: قسمت هایی از این نسخه که به خط مؤلف است مکمل نسخه اول ما از نسخ مفتاح اللیب است که در خزانه مخطوطات آیت الله مرعشی نجفی رحمته الله به شماره «۱۲۹۲۵» نگهداری می شود.

نکته: این نسخه را بعد از مقابله نسخ مفتاح اللیب در سفر عراق به دست آوردم و در نبود روشنایی با کمک دوست فاضلم جناب شیخ امیر بلوکی از آن عکس برداری کرده و در آخر این نسخه را نیز مقابله نمودیم.

نکته: در آخر نسخه دو رساله دیگر نیز وجود دارد که یکی به خط مرحوم سید نعمت الله جزایری است و دیگری به خط سید احمد جزایری استاد آیت الله مرعشی نجفی؛ رساله اول موسوم به الفوائد النعمیة است که از تالیفات مرحوم سید نعمت الله جزایری است. رساله دوم: رساله فی تحقیق التسمیة والتحمید است که آن هم از مولفات سید نعمت الله جزایری رحمته الله است و تا آنجا که حقیر سراغ دارم نسخه دیگری از این دو اثر وجود ندارد و این شاء الله به زودی منتشر خواهد شد.

نکته: تملك سید آقا جزایری همراه با مهر ایشان در چند موضع وجود دارد:
«مالکة أحمد بن الحسين بن محمد بن عبد الکریم بن محمد جواد بن عبد الله بن نور الدین بن نعمت الله الموسوی الجزائری الشوشتری النجفی».

و نیز مهر وقف با عبارت:

«وقف علی مکتبة الإمام أمير المؤمنين عليه السلام العامة

من مالکة: یوسف عبد الله شهیب الحارس».

و دو مهر دیگر با عبارت:

«مکتبة الإمام أمير المؤمنين عليه السلام العامة .

العدد: ۳۷۷۸.

التاریخ: ۱۱/۶/۱۴۰۱ هـ

النجف الأشرف: ۱۳۷۴ هـ، ۱۳۵۴ م

المخطوطات».

«دار المخطوطات العراقیة

حیازة المخطوطات: ۵۲۲۰۵».

«مکتبة الإمام أمير المؤمنين عليه السلام العامة

المخطوطات».

و به گمان حقیر نسخه سوم از روی نسخه هفتم استنساخ شده که قرائنی نیز در نسخه وجود دارد که مجال بیان آن نیست.

اسامی مؤلفات سید نعمت الله جزایری رحمته الله در مفتاح اللیب:

مرحوم محدث جزائری در این کتاب شریف از چندین اثر خود نام می برد جمله:

۱. تعالیک شرح اللباب، در نحو. در مفتاح الیبیب مکرر از آن به عنوان تعلیقه یاد کرده، ولی در مبحث عطف بیان به لفظ جمع از آن تعبیر نموده است.^۱
  ۲. شرح مناهج الصواب، در نحو. در اوائل شباب قبل از پانزده سالگی آن را نوشته^۲، و در مفتاح الیبیب نام آن را برده است، در بحث جار و مجروری که محتاج به متعلق نیستند فرموده: وجه عدم الاحتیاج مبسوط فی کتابنا الموسوم بشرح مناهج الصواب^۳.
  ۳. الغایة العُصوی، در نحو. قبل از پانزده سالگی آن را نوشته، در مفتاح الیبیب در مبحث اشتغال مواردی را که نصب اسم لازم است شمرده تفصیل را حواله به این کتاب نموده است. متأسفانه این کتاب مفقود است و مورخان نیز نام آن را ننوخته اند.^۴
  ۴. الفوائد النعمیة، منسوب به نام او، در نحو است و آن غیر از الفوائد النعمانیة است. استاد بزرگ فرموده که سید شرح أندلسی و حواشی مفتاح سکاکی را در نحو انتخاب نموده و از آنها فوایدی جمع آوری کرده و الفوائد النعمیة نامیده است.^۵
- نسخه ای ناقص به خط مؤلف در مکتبه الإمام أمير المؤمنين عليه السلام در نجف اشرف موجود است که رساله مذکور بعد از مفتاح الیبیب آمده است، در ابتدای نسخه سید احمد جزایری رحمته الله نگاشته:

بسم الله الرحمن الرحيم

قال جدي الأعلى الفاضل المتبحر السيد نعمة الله الجزائري في كتاب مفتاح الیبیب في شرح التهذيب؛ يعني تهذيب النحو لشيخنا البهائي. طاب ثراهما. ما هذا لفظه: «واعلم أنني وقفت في بعض أسفاري على كتاب شرح الأندلسي وحواشي قسم النحو من مفتاح السكاكي فجمعت فوائده وسميتها بالفوائد النعمية حذواً لاسمنا ولما أنعم الله علينا انتهى»

۱. نابغه فقه و حدیث: ۵۳.

۲. البته ممکن است بعدها مرحوم سید نعمت الله دخل و تصرف در مفتاح الیبیب کرده باشد و مطالبی بدان افزوده باشد و از تالیفات بعدیش اسم برده باشد؛ چنانکه آقا بزرگ هم بدین نکته اشاره فرموده: «وعليه حواشي «منه» كثيرة فيظهر أنه نظر فيه كراراً وأدرج فيه أسماء بعض تصنيفاته المتأخرة عن هذا التاريخ»، الذريعة ۲۱: ۳۴۶.

۳. نابغه فقه و حدیث: ۷۴.

۴. نابغه فقه و حدیث: ۷۶.

۵. الذريعة ۱۶: ۳۶۲.

أقول: ينقل بعض المطالب عن هذه الفوائد في حاشيته على الجامي ويحيل فيها عليها ويحيل عليها أيضاً في كتاب مفتاح اللبيب المسطور وينقل عنها بعض الفضلاء أيضاً في حاشية المغني لابن هشام. حرّره أقل أحفاده أحمد بن الحسين بن محمد بن الحسين بن عبد الكريم بن محمد جواد بن عبد الله بن نور الدين بن نعمت الله الموسوي الجزائري الشوشتري النجفي، ۲۹ جمادى الأولى ۱۳۵۶، والحمد لله رب العالمين.

متأسفانه این اثر از ابتدا و انتها ناقص است و تنها ۳۱ برگ از آن باقی مانده و نسخه دیگری از آن نیافتیم.

و بعد از این رساله مرحوم سید احمد جزایری رساله دیگری با عنوان رساله فی تحقیق التسمیة والتحمید در ۸ برگ استنساخ نموده که در صدر نسخه نوشته: «من تصنیفات الفاضل الكامل العالم العامل الجزائري السید نعمة الله .قدس سرّه .فی تحقیق التسمیة والتحمید».

۵. مقامات العارفين، آقا بزرگ درباره این اثر فرموده: «يحيل فيه [أي مفتاح اللبيب] إلى مقامات العارفين ولعله غير مقامات النجاة الذي ألفه بعد سنين»^۱.

۶. مناهج المطالب، در نحو. در مفتاح اللبيب بدان اشاره کرده، در بحث حال فرموده: «وفي هذا كلام وشحنا به كتابنا الموسوم بمناهج المطالب من أراد حقيقة الحال فلينظره ثمة».

نگارنده گوید: در این عبارت لطفی است که بر اهل فن پوشیده نیست. اما این کتاب متأسفانه مفقود است و هیچیک از مورخان نام آن را ننوشته اند^۲.

۷. مناهج الصواب، آن هم در نحو و نایاب است.

خود سید در مبحث موصول مفتاح اللبيب حواله به این کتاب داده و ظاهراً غیر از شرح مناهج الصواب و نهج الصواب است^۳.

۸. مناهج المبتدی، این کتاب هم در جائی مذکور نیست فقط در مفتاح اللیب. در بحث ضمیر که پنج قسم است: متصل مرفوع و متصل منصوب و متصل مجرور و منفصل مرفوع و منفصل منصوب گفته است: «قسم ششم که منفصل مجرور است وجود ندارد و هر که خواهان

۱. الذریعة ۲۱: ۳۴۶، الذریعة ۲۲: ۱۴.

۲. نابغه فقه و حدیث: ۱۲۲.

۳. الذریعة ۲۴: ۴۲۱، نابغه فقه و حدیث: ۱۲۴.

تفصیل باشد رجوع کند به رساله ما منهاج المبتدی که مفصل و مجدول و خالی از غلط و اشتباه است».

۹. النهج الصواب، از کتب نحوی است که قبل از پانزده سالگی آن را تالیف نموده و در مفتاح اللیب مکرر نام آن را برده، از آن جمله در مبحث اسم و خواص آن، که یکی خبر دادن از اوست گفته: «در اینجا سخن و اشکالی است که در کتاب موسوم به النهج الصواب فی علم الإعراب بیان شده هر کس بخواهد بر حقیقت حال واقف شود به آن کتاب مراجعه نماید».

در بحث خواص فعل هم گفته: «فعل را خواص زیادی است که نزدیک به هفتاد تا را در کتاب نهج الصواب شمرده ایم، هر که بخواهد مطلع شود به آن کتاب مراجعه نماید».

نگارنده گوید: از این دو مطلب که به آن ارجاع شده معلوم می شود کتابی مفید و مبسوط بوده اما متأسفانه اثری از آن بدست نیامده و مورّخان نام آن را نوشته اند^۱.

۱۰. النهج الیقین، آن هم در کتب تراجم قدیم مذکور نیست و مؤلف در مفتاح اللیب در بحث مفعول مطلق به آن اشاره کرده و فرموده: «یکی از مشایخ من در این مقام چندین دلیل و پاسخ و مناظره دارد که به طور تفصیل در نهج الیقین بیان نموده ایم»^۲.

۱۱. طریق السالك في توضیح المسالك، نام این کتاب را هم در مفتاح اللیب برده^۳. در فاعل که گاهی بر خلاف قاعده منصوب آمده، و مفعول مرفوع و آن در جایی است که معنی معلوم است، مانند: «خرق الثوب المسمار و كسر الزجاج الحجر» با نصب «مسمار» و «حجر»^۴.

۱۲. مشکلات المسائل، در نحو. در مبحث مفعول مطلق مفتاح اللیب فائده ای مربوط به کلمه ای بیان کرده آنگاه گفته: «یکی از مشایخ من بر این مطلب اعتراض کرده که در مشکلات المسائل مذکور است و در آن کتاب جمع نموده ام مناظراتی را که بین بصرتین و کوفتین بوده».

متأسفانه نسخه این کتاب دیده نشده و در شرح حال سید نیز مذکور نیست^۵.

۱۳. شرح نهج الصواب، در نحو. در آغاز جوانی نوشته و در مفتاح اللیب مکرر به آن اشاره

۱. الذریعة ۲۳: ۱۶۵، الذریعة ۲۴: ۴۲۱، نابغه فقه و حدیث: ۱۳۱.

۲. الذریعة ۲۴: ۴۲۷، نابغه فقه و حدیث: ۱۳۱.

۳. در زهر الربیع ۲: ۲۰۹ نیز آن را یاد کرده است.

۴. الذریعة ۱۵: ۱۶۷، نابغه فقه و حدیث: ۷۵.

۵. الذریعة ۲۱: ۶۶، نابغه فقه و حدیث: ۱۱۳-۱۱۴.

کرده از آن جمله در بحث استثناء و اینکه نصب مستثنی به چیست، پس از نقل اقوال مختلف نظر سیبویه را که ناصب، خود «إلا» است اختیار فرموده و تفصیل و دلیل را به این کتاب حواله نموده است.

و در افعال مدح و ذم، و عدم جواز جمع بین فاعل و تمیز این بیت را که جمع بین آن دو کرده آورده:

تزوّد مثل زاد أبيك فينا   فنعم الزاد زاد أبيك زاداً

و فرموده که چندین وجه تاویل دارد که در شرح نهج الصواب إلی علم الإعراب نوشته ایم هر که بخواهد آنجا مطالعه کند. متأسفانه این کتاب به دست ما نرسیده و محتمل است که همان شرح مناهج الصواب باشد.^۱

۱۴. تعلیقه بر مغنی اللیب در بحث فرق بین حال و تمیز نامش آمده است.

سید محمد جزایری در معرفی این اثر گوید:

حاشیه مغنی اللیب: آن هم در نحو، در یک مجلد مدوّن، و در حاشیه أمل الآمل مذکور است. بعضی هم تعبیر به حواشی مغنی نموده اند. و برخی شرح مغنی گفته اند. ولی کتوری آن را الغناء نامیده، و علامه تهرانی با این نام آن را یاد کرده. ولی صحّت این نام ثابت نیست و به نظر می رسد که به خط کاتبی بر پشت نسخه ای که به دست کتوری رسیده نوشته بوده است. مقداری از این حاشیه بر نسخه ای از مغنی نزد نگارنده موجود است.^۲

این تعلیقات در زمان عبد الله بن نورالدین نوه سید نعمت الله موجود بوده. در نسخه ای که از مفتاح اللیب که به خط عبد الله بن نورالدین بن نعمت الله است، کاتب حاشیه بر مفتاح نوشته و تعلیقات سید نعمت الله نام می برد و گوید: «وکتب المصنّف فی بعض تعالیقه علی مغنی اللیب شیئاً ما هذا لفظه...». و بعد کاتب نظر خودش را راجع به این حاشیه فرموده.

جَزَى اللهُ خَيْراً مَنْ تَأَمَّلَ صِنْعِي   وَقَابَلَ مَا فِيهَا مِنَ السُّهُوبِ بِالْعَفْوِ
وَأَصْلَحَ مَا أَخْطَأْتُ فِيهِ بِفَضْلِهِ   وَفَطَّيْتُهِ وَاسْتَغْفِرُ اللهُ مِنْ سُهُوي

۱. نابغه فقه و حدیث: ۷۴.

۲. نابغه فقه و حدیث: ۵۸.

منابع

۱. قرآن کریم.
۲. أعيان الشيعة.
۳. أمل الآمل.
۴. الأنوار النعمانية.
۵. التراث العربي المخطوط في مكتبات إيران العامة.
۶. تراجم مشاهير علماء الهند.
۷. تكملة أمل الآمل.
۸. جنگ (انجمن فهرست نگاران نسخه های خطی، دفتر سوم).
۹. الحدائق الندية.
۱۰. الذريعة.
۱۱. زهر الربيع.
۱۲. طبقات أعلام الشيعة.
۱۳. فهرست کتابخانه سپهسالار.
۱۴. فهرست کتب چاپی عربی.
۱۵. فهرس الكتب الموجودة بالدار الكتب.
۱۶. فهرستگان نسخه های خطی ایران (فنخا).
۱۷. فهرستواره دست نوشته های ایران (دنا).
۱۸. فهرست نسخه های خطی کتابخانه آیت الله مرعشی نجفی رحمته الله.
۱۹. میراث مشترک ایران و هند.
۲۰. نابغه فقه و حدیث.

